

IGNAS DANILAVIČIUS IR LIETUVOS TEISINĖ MINTIS XIX a. PRADŽIOJE

XVIII a. pabaigoje Lietuva buvo prijungta prie Rusijos imperijos. Ir Lietuvoje, ir Rusijoje jau gan sparčiai formavosi kapitalistiniai santykiai. Darydama nuolaidas kylančiai rusų buržuazijai, caro vyriausybė tuo pat metu stengėsi išsaugoti feodalinę-baudžiavinę santvarką. Tokia politika buvo vykdoma ir prijungtoje Lietuvoje. Lietuvos bajorams buvo palikti apskričių seimeliai, žemės pakamario teismai, Trečiasis Lietuvos Statutas. Buvo patvirtinta jų žemės nuosavybės teisė, leista verstis pramone ir prekyba, užimti vietas administracijos aparate; tik gubernatoriais ir vicegubernatoriais turėjo būti rusų dvarininkai.

Plati Rusijos rinka skatino spartesnę Lietuvos ūkio persitvarkymą kapitalistiniais pagrindais; dėl to stiprėjo Lietuvos bajorų ekonominės pozicijos. Caro valdžia suprato, kad tokia padėtis jai nenaudinga, todėl žemė Lietuvoje buvo dalinama dvarininkams rusams. Žemės netekę šlėktos tapdavo činšiniais valstiečiais. Lietuvos bajorija svajoto apie išsilaisvinimą ir Lietuvos—Lenkijos jungtinės valstybės atkūrimą, savo tikslams panaudodama ir stiprėjantį valstiečių judėjimą. Po 1812 metų karo padėtis Lietuvoje dar paaštrėjo. Prancūzų okupacijos metu pasėtos liberalizmo idėjos turėjo įtakos kai kuriems dvarininkams, ypač dvarininkiškajai inteligentijai. Vis nuosekliau ir atkakliau buvo keliamas baudžiavos panaikinimo klausimas.

Kovoje su reakcinga, baudžiavinius santykius ir feodalinę tvarką gynusia ideologija, Lietuvos, kaip ir Rusijos, visuomeniniame ir kultūriname gyvenime tuo metu brendo pažangi, kapitalistinio vystymosi tendencijas išreiškianti, visuomeninė mintis. Tie procesai atsispindėjo ir Lietuvos teisinėje mintyje. Buržuazijos siekimus išreikšė prigimtinės teisės teorija, tapusi dominuojančia XIX a. pirmųjų dešimtmečių Lietuvos teisinės minties kryptimi.

Prigimtinės teisės teorijos ištakos siekia antikinės Graikijos mąstytojų Sokrato, Platono, stoikų pažiūras, pagal kurias moralinės normos glūdinčios pačioje gamtos tvarkoje bei žmogaus prigimtyje. Naują išraišką ta teorija įgijo XVII—XVIII a. teoretikų darbuose. Proto laisvės

ir aktyvios valios koncepcija buvo pirmasis iššūkis religinio obskuran-
tizmo viešpatijai, o teigimas, kad valstybė turi priimti „proto reikala-
vumus“ atitinkančius įstatymus, leido teoriškai grįsti būtinumą keisti
viduramžišką visuomenės tvarką. Anot prigimtinės teisės doktrinos, luo-
mai, dvarininkų ir dvasininkų privilegijos, feodalinė žemės nuosavybė
ir prievolės, feodalinės įstaigos ir daugelis teisės normų neatitinka gam-
tos tvarkos ir žmogaus prigimtį reiškiančių „proto reikalavimų“ bei jais
pagrįstų „natūralių ir amžinų prigimtinės teisės principų“. Tai buvo
teorinė platforma, su kurios pagalba kovota už naują politinę visuome-
nės organizaciją, už buržuazinės demokratijos teises ir laisves.

Prieš prigimtinės teisės teoriją stėjo istorinės teisės doktrinos kūrė-
jai. Ši doktrina atsirado Vokietijoje, kuri XVIII a. pabaigoje ir XIX a.
pradžioje buvo labiausiai atsilikusi Vakarų Europos šalis. Vokietijoje
tuo metu dar vyravo feodaliniai santykiai, dvarininkų luominės privile-
gijos ir baudžiava. Kapitalistinė pramonė augo labai lėtai. Istorinės tei-
sės teorijos pradininkas buvo Getingeno universiteto profesorius Gus-
tavas Hugo. Istorinė teisės teorija skelbė, kad teisė esanti tautos įsitiki-
nimo, jos sąmonės, dvasios reiškinys, todėl kiekviena tauta turinti savo
nacionalinę teisę. Tobulesnė teisė gali būti sukurta, tik tyrinėjant tautos
ir jos teisinių normų raidos istoriją, kurios esančios tautos dvasios vys-
tymosi rezultatas. Nors ir neteisingai supratę istorizmą, šios teorijos ša-
lininkai atkreipė dėmesį ir paskatino tyrinėti teisės istorijos šaltinius.

Tuo metu, kai Vilniaus universitete, moralinių ir politinių mokslų
fakultete, mokėsi I. Danilavičius (1787—1843), be kitų disciplinų, čia
buvo dėstoma prigimtinė teisė, politinė (valstybinė) ir tarptautinė teisė,
senovės ir tuometinių šalių baudžiamoji ir civilinė teisė, Rusijos ir buvu-
sių Lenkijos provincijų baudžiamoji ir civilinė teisė. Universitete buvo
žinomi ne tik prigimtinės, bet ir istorinės teisės teorijos teiginiai, kurių
griebėsi konservatyvių pažiūrų profesoriai.

Lemiamą įtaką I. Danilavičiaus pažiūrų formavimuisi padarė profe-
sorai S. Malevskis, dėstęs prigimtinės teisės teoriją, A. Kapelis (A. Cap-
peeli), analizavęs teisės šaltinius ir skleidęs racionalizmo idėjas, I. Olda-
kovskis, plačiau susipažinęs su istorine teisės teorija. Pats I. Danilavi-
čius gerai žinojo prancūzų švietėjų Voltero, Ruso, ypač Monteskjės,
raštus.

I. Danilavičius nebuvo nuoseklus vienos mokyklos šalininkas. Jo dar-
buose jaučiama ir prigimtinės, ir istorinės teisės teorijų įtaka.

Sekdamas prigimtinės teisės teorija, I. Danilavičius rašė, kad teisė yra
gerų įpročių šaltinis, kiekvienam visuomenės nariui nurodo jo vietą,
elgimosi būdą, užtikrina nuosavybę, suteikia ramybę ir pasitenkinimą,
dalį savo gėrybių ir laisvės aukojant viešam reikalui. Tačiau pati teisė

turinti būti aiški ir visiems vienoda, paremta protu ir teisingumu — tik tada piliečių interesai derinsis su viešuosius interesus reiškiančia nustatyta tvarka. Jeigu teisė bus ne visiems vienoda, jeigu kai kurie įstatymai iš esmės leis prievartą, visuomenėje viešpataus kivirčiai, ir stiprūs turtingieji diktuos teisę nuskurdusiems¹.

Aiškindamas nelygybės įteisinimo priežastis, I. Danilavičius rėmėsi Monteskjės mokymu apie įstatymų dvasią. Tų priežasčių neįmanoma pažinti, neištyrus įstatymų leidėjo tikslų — ką ir kodėl tais ar kitais įstatymais norėta nustatyti. Daugelis įstatymų esą padiktuoti privatinų interesų, slaptai parengti, todėl jų tikslai maskuojami ilgomis ir painiomis įžangomis. Tokie įstatymai savitos dvasios neturi.

Sekdamas Monteskje, I. Danilavičius tvirtino, jog įstatymų formavimuisi didžiausią poveikį kadaise daręs klimatas. Dabar tos reikšmės jis netekęs, nes tautų gyvenimo sąlygos supanašėjusios. Vis dėlto klimato poveikio konstitucinei teisei, tautos politiniam būviui, nusikaltimų ir bausmių dydžiui, žmonių jautrumui, policijos ir administracijos nuostatomis negalima neigti. Tačiau piliečių privatus santykiai, sutartys bei susitarimai kiekvienos tautos nariams turi būti vienodi, nes jie kyla iš tų pačių poreikių².

Veikiamas istorinės teisės teorijos, I. Danilavičius teigė, kad kiekvienos šalies ar tautos teisė yra kilusi iš tautos dvasią reiškiančių papročių, todėl tobulą teisyną galima parengti, tik tyrinėjant buvusius įstatymus.

Kaip tik tai jis darė savo mokslinėje praktikoje, tirdamas Lietuvos teisės istoriją. Pagal istorinės teisės teoriją, visi valstybės institutai turi būti esamos visuomeninės tvarkos gynėjai, nes valstybė esanti nuoseklaus tautos dvasios rutuliojimosi rezultatas. Išauklėtas racionalizmo ir humanizmo dvasia, I. Danilavičius Lietuvos visuomenės ir teisės istoriją daugeliu atvejų vertino, remdamasis prigimtinės teisės teorija, leidusia daryti radikalias išvadas.

Žmones subūrė ir valdžią pagimdė nuosavybė, o įvairūs sunkumai, tentinant bendrus poreikius, visuomenę atvedė į susiskirstymą luomais. Sustiprėję bajorai grobė valstiečių ir miestiečių žemes bei kitus turtus, plėtė savo teises seimuose ir, tapę įstatymų leidėjais, teisėjais bei vykdytojais, nustatė tokią tvarką, kokia jiems patiko ir kokia naudingesnė buvo. Tokia dvasia vyrauja visuose įstatymuose. Nors, rašo I. Danilavičius, iš prigimties prieš įstatymus visi lygūs, su apgailėstavimu reikia pripažinti, kad nuo prigimties kelio mūsų teisė nuėjo labai toli. Neteisingi įstatymų leidėjai ponui suteikė neribotos nuosavybės teisę — teisę

¹ I. Danilowicz, *Kodex Napoleona w porównaniu z prawami polskimi i litewskimi*, Warszawa, 1905, str. 34—36.

² Ten pat. p. 70—71.

į valstiečio asmenį, jo laisvę, laimę ir nelaimę, teisę valstietį parduoti ir vos ne nebaudžiamai nužudyti. Statute numatytais atvejais pono atsakomybę įrodyti taip sunku, kad teisė čia praktiškai nebetenka reikšmės. Kiek privilegijomis naudojasi jas turintieji, tiek kenčia tie, kurie jų neturi³.

Nenuostabu, kad I. Danilavičius reiškė simpatijas Prancūzijos buržuazinei revoliucijai — be jos nebūtų suvienyta valstybė, nebūtų panaikintas galingų feodalų viešpatavimas, o pasaulietinė valdžia nebūtų taip greit išsivadavusi iš dvasinės valdžios priklausomybės.

Į sveikam protui prieštaraujančias ir bažnyčios palaikomas teises normas I. Danilavičius atkreipia dėmesį, analizuodamas tėvo valdžios šeimoje, santuokos ir kitus klausimus. Tėvo valdžia šeimoje yra natūralus dalykas, ji reikalinga vaiko gerovei. Tačiau vaikai turi gerbti tėvą, o ne bijoti jo. Teisėje turi vyrauti vaikų, o ne tėvų interesai. I. Danilavičius griežtai pasisako prieš nesantuokinių vaikų beteisiškumą. Natūralūs jausmai yra stipresni už visas teisės normas, todėl nesantuokiniai vaikai turi būti pripažįstami savais ir išlaikomi. Čia jis kaltina bažnyčią, kuri įtvirtino net prieš bažnytinį santuokos įforminimą pradėtų vaikų beteisiškumą. Tokia padėtis naikina natūralius tėvų ir vaikų ryšius ir prieštarauja prigimtinėi teisei.

Stengdamasis išlaisvinti santuoką iš bažnyčios varžtų, I. Danilavičius aiškina ją taip pat iš prigimtinės teisės pozicijų. Kiekvienas mąstantis žmogus gali suprasti, kad santuoka yra pirmesnė už krikščionybę ir be teisės normų išplaukia iš mūsų prigimties; tai ne civilinis, ne religinis, o prigimties aktas. Bažnyčia tą aktą gali tik laiminti. Ir ištuoka turi būti civilinis, o ne bažnytinis aktas. Bažnyčia teigia santuokos amžinumą, tačiau santuoka dažnai pasidaro nepakeliama našta sutuoktiniams ir prievarta gadina gerus papročius, moralę, vaikus. Skyrybos neturi būti pernelyg lengvos, nes tuo atveju santuoka gali tapti žaidimu. I. Danilavičius propaguoja vyro ir žmonos teisių lygybę, pabrėždamas, kad įstatymai žmoniškų teisių moteriai kol kas nesuteikia.

Kadangi nuosavybė yra luomų ir valstybės atsiradimo priežastis, tai turto paveldėjimas yra visuomeninis ir politinis institutas. I. Danilavičius kritikuoja Lietuvos Statuto įteisintą padėtį, pagal kurią dukterys neturi lygių su sūnumis paveldėjimo teisių. Žmona taip pat turėtų naudotis paveldėjimo teise, tačiau turtą išdalinti siūlo palikti vyro nuožiūrai. I. Danilavičius pastebi, kad moterų paveldėjimo teisės susiformavo feodalinių santykių raidoje. Žemė buvo duodama už karo tarnybą, kurios moterys neatlikinėjo. Paveldėti vyro turtą jos galėjo tik tuo at-

³ Ten pat. p. 58—61.

veju, jei nebūdavo vyriškos lyties paveldėtojų. Senosios turto paskirstymo politinės priežastys jau išnyko, o senosios teisinės turto paskirstymo normos savo neteisingumu slegia geros valios žmones. Teisė turi būti rašoma žmonėms, o ne žmonės sutverti teisei, kaip būdavo anks-tyvesniais amžiais. Todėl I. Danilavičius siūlo įvesti tvirtus naujus įstatymus, apibrėžti gyvenamosios vietos supratimą, turtą paskirstyti į kilnojamą ir nekilnojamą, nustatyti palūkanas ir prievoles. Tai — kapitalis-
tinių santykių padiktuoti reikalavimai.

Savo vėlesniuose raštuose I. Danilavičius vis labiau krypsta istorinės teisės pusėn. „Bibliografiniame Lietuvos Statutų aprašyme“ (1823) teisės atsiradimą jis lygina su kalbos atsiradimu. „Ko aplinkybės reikalauja, ką visi vienodai užlaiko, prie ko nuo amžių priprato, kuri iš keliolikos taisyklių yra tinkamiausia, ta užima teisės vietą. Kai visi sutinka, vyriausioji valdžia patvirtina, ir tai įgyja įstatymo galią. Apie nuomonių skirtumą sprendžia teismas“⁴. Teisės pradas esanti papročių teisė. Ilgus amžius tauta gyvena papročiais ir turėti teisybę net nejaučia reikalo. Pirmykštį teisės pradą susekti, taikyti gyvenime ir išlaikyti nuolatinėje stiprybėje stengiasi kiekviena nauja gadynė, nes ji yra tik naujas praeities grandinės narelis.

Tačiau teisės pakeitimai, anot I. Danilavičiaus, daromi, ne sekant „tautos dvasios“ nurodymais, o dėl realių priežasčių. Todėl, kalbėdamas apie Lietuvos teisės atsiradimą, jis teisingai bando ją analizuoti kaip luomų kovos rezultatą. Statutų būtinumą nulėmė sustiprėjusio bajorų luomo susidūrimas su kunigaikščio valdininkais: reikėjo užkirsti kelią valdininkų savavaliavimui, apibrėžti įvairių bajorijos grupių teises bei pareigas. Papročių teisė su tais uždaviniais nepajėgė susidoroti. I. Danilavičius pastebi, kad teisėje „yra likusios visų visuomeninių santykių žymės“, kad teisė yra tų santykių rezultatas. Dabartiniai įstatymai negali būti aiškinami vien buvusiais, nes dabartiniai esą naujų visuomeninių santykių padarinys. Tačiau, neištyrę buvusių įstatymų, negalėsime teisingai vertinti ir dabartinių, nes tik jų raidos analizė padeda pamatyti praeityje įteisintą neteisybę ir padaryti išvadas ateičiai. Išstudijavęs Lietuvos Statutą, I. Danilavičius teisingai suprato materialinį bajorų luomo politinio viešpatavimo pagrindą: absoliuti žemės nuosavybės teisė reiškė ir savininko valdžią toje žemėje gyvenantiems žmonėms. I. Danilavičius aiškino, koku būdu ši teisė susiformavo. Bajorija ilgainiui tapo svarbiausiu valstybės ramsčiu, ir žemės perėjimas absoliučion bajorų nuosavybėn reiškė jų prisirišimo prie žemės — taigi

⁴ I. Daniłowicz, Opisanie bibliograficzne dotąd znanych egzemplarzy Statutu Litewskiego, rekopiśmiennych i edycy drukowanich, tak w ruskim oryginalnym, jako też polskim i łacińskim języku, „Dziennik Wileński“, 1823, t. I., str. 377—379.

ir tėvynės meilės — ugdytą. O sutvirtėję bajorai sukūrė ir savo padėti įteisinančią teisinių normų sistemą, kuri dabar nebeatitinka sveiko proto reikalavimų. Valstiečiai negali verstis amatais, prekyba, dvarininkai varžo kiekvieną jų iniciatyvą. Todėl I. Danilavičius pasisako už buržuazinę teisę, už baudžiamos panaikinimą.

Žmonių santykiai nuolat kinta — keičiasi visuomenės jėgos, reikmės, nuomonės, papročiai. Todėl vieni įstatymai turi užleisti vietą kitiems. Vienintelis visuomenės nario vertės kriterijus, pasak I. Danilavičiaus, turi būti nauda, kurią jis duoda visuotinei gerovei. Įstatymai visko numatyti negali, jie gali nustatyti tik bendras taisykles, iš kurių gali sekti begalės išvadų. Jų teisingumo žiūrint, visuomet reikia kreiptis į prigimtąją išmintį. Kiekvienas tautos žingsnis — laimingas ar be geros kloties — užpildo naują lapą žmonių bendravimo knygoje. Kokio turinio bus tos knygos lapai, priklauso ir nuo tautos gyvenimą tvarkančios teisės.

I. Danilavičius žymią savo gyvenimo dalį praleido Vilniaus universitete: jį baigęs, dėstė čia valstybinę teisę, Lietuvos civilinę teisę ir procesą. Jo paskaitų klausėsi daug būsimųjų Lietuvos kultūros veikėjų, jų tarpe S. Daukantas. I. Danilavičius buvo žymus Lietuvos teisės istorijos tyrinėtojas, pažangios lietuvių teisinės minties kūrėjas.